

Szegedi Tudományegyetem
Irodalomtudományi Doktori Iskola

KOVÁCS ZSUZSA
SZENT VILMA MAGYAR KIRÁLYNÉ LEGENDÁJA

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető: Szörényi László az MTA doktora

Bregano
2010

I. A kutatási téma előzményei

A Szent Vilma-legenda a sógora által üldözött ártatlan nő mesemotívumára épül, melynek számtalan középkori variánsa ismeretes egész Európában.

A legenda szerint a magyar királynak, miután megkeresztelkedett, azt a tanácsot adták, hogy keressen magának egy olyan feleséget, aki segíti a hit megerősítését az országában. Követeket küldött szerte a világba, akik az angol király lányát, Vilmát választották számára. Vilma azonban, mivel Krisztusnak akarta szentelni az életét, visszautasította a házassági ajánlatot. Csak az apja meggyőző szavainak a hatására – aki azzal érvelt, hogy a frissen megkeresztelkedett magyar király mellett a hit megerősítésében betöltendő szerepe Istennek tetszőbb cselekedet, mint a szüzesség megtartása –, változtatott a szándékán. A követek megkötötték a magyar király nevében a házasságot, s a királynét annak testvére kísérte Magyarországra. Vilma, akinek a legenda többször is kiemeli bölcsességét és ékesszólását, sokat beszélt újonnan megkeresztelkedett férjének az apostolokról, a mártirokról, Jézus szenvedéseiről. A király ennek a hatására elhatározta, hogy Jeruzsálembé zarándokol.

Ezután a bevezető után – a sógora által üldözött ártatlan nő meséje motívumát követve – annak az elbeszélése következik, hogyan próbálta meg a sógora a király távollétében elcsábítani Vilmát, majd mivel visszautasításra talált, hogyan érte el bosszúból, fondorlatos módon, hogy a király hazatértekor Vilmát halálra ítéljék. A királyné Szűz Mária segítségével, csodálatos módon megmenekült, s miközben egy erdőben bolyongott, rátaláltak a francia király vadászai. A francia udvarba került, ahol a király legnagyobb bárója szeretett belé, s a mesemotívum jellegzetességének megfelelően megismétlődött a csábítás, visszautasítás, bosszú, halálra ítéltetés, csodás megmenekülés eseménylánca. Vilma kiállt szenvedései és erényei jutalmául csodatévő képességekre tett szert. Tengeri útja során fejfájásban szenvedő matrózokat gyógyított meg az imájával, majd egy kolostorban betegeket gyógyított. Isten büntetéseképp mindkét üldözője leprás lett. Mind a magyar, mind a francia király felkerekedett, hogy kedves embere számára a csodatévő hírében álló apácánál keressen gyógyulást. A két király a kolostor közelében találkozott, s együtt jelent meg Vilma előtt, aki meggyógyította mindkét bűnbánó üldözőjét, majd felfedte kilétét, s nagy ünneplés közepette visszatért férjével Magyarországra. Itt szentségben élt, s elérte, hogy férje Isten tökéletes szolgájává és nagy alamizsnaosztóvá váljék, sok templomot, kolostort, kórházat építtetett, míg végül az Úr mindkettőjüket magához szólította, és örök élettel jutalmazta.

A 19. század második felében a mesemotívumra vonatkozó kutatások, a variánsok gyűjtése és összehasonlító elemzése során kezdődött meg a legenda forrásainak a feltárása és értékelése. A 20. század elején

Magyarországon is megjelent ezekről egy összefoglalás. Ekkor már ismert volt az anonim legenda több 14-15. századi kézírata, Andrea Bon velencei Benedek-rendi apátnak a 15. század első felében készített legendafeldolgozása, Antonia Pulcinak a legenda alapján a 15. század végén Firenzében írt verses misztériumjátéka, s Andrea Ferrarinak a 17. században nyomtatásban megjelent Szent Vilma-életrajza. A legenda szövegét 1878-ban publikálták először egy ferrarai kézirat alapján, azonban a kiadója nem tudván az anonim legenda többi forrásáról, Antonio Bonfadini műveként jelentette meg. Ez a tévedés mind a mai napig kísért. 1927-ben Karl Weber Németországban megjelentette az egyik firenzei variáns szövegét, kiadása azonban ismeretlen maradt mind az olasz, mind a magyar kutatók előtt. A 20. század második felében előkerült néhány újabb kézirat, de mivel a legendára vonatkozó korábbi tanulmányok feledésbe merültek, ezeket nem illesztették be a legenda *corpus*-ába. A forrásanyag módszeres összegyűjtése és együttes értékelése nem történt meg.

A mesecsaládra vonatkozó kutatások, elsősorban Axel Gabriel Wallensköld nagy összefoglaló tanulmánya kijelölte a legenda helyét a motívum többi variánsai között, megállapítva, hogy szövege a mese egy krisztianizált változatához, a Szűz Mária által megsegített, ártatlan római császárné történetéhez áll közel, mely mirákulmgyűjteményekben hagyományozódott. Wallensköld a Szent Vilma-legendát a latin mirákulum vulgáris nyelvű származékai között tárgyalta. Alekszandr Veszeloovszkij a rendkívül archaikus mesemotívum szerkezetéről alapvető tanulmányt írt, amelynek a megállapításait az ő nyomdokain a strukturalista iskola elemzései tovább finomították. A Szent Vilma-legendá szövegének a hozzá közelálló variánsokkal való összevetésére, illetve elbeszélő motívuma struktúrájának a vizsgálatára azonban eddig senki nem vállalkozott.

A legenda eredetével kapcsolatban számos feltételezés látott napvilágot. Általában a fantázia szüleményének, mesemotívumokat és hagiográfiai toposzokat ötvöző történetnek tekintették. Voltak, akik úgy gondolták, hogy egy üldözött magyar királylány (Szent Erzsébet), illetve királyné (Beatrice d'Este) alakja ihlette a történetét. Ezeknek a hipotéziseknek a megalkotói nem tudtak arról, hogy a legendabeli Vilma alakjához szentkultusz is kapcsolódott.

Szent Vilma kultusza mind a mai napig megmaradt egy Como melletti kis hegyi faluban, Brunatében, ahol a helyi hagyomány azt tartja, hogy a szent valaha ott élt. A Szent András-templomban, mely egykor egy Ágoston-rendi apácakolostorhoz tartozott, egy 15. században készült freskóciklus ábrázolta a szent legendájának a jeleneteit, melynek máig fennmaradt a záró darabja. Ezen a szent két donátorral látható. A freskó születésének és a brunatei kultusz eredetének a körülményei nem tisztázottak. A helytörténeti munkák Szent Vilma devócióját helyi keletkezésű kultusznak tekintik. Antonio Giussaninak a templomról szóló, 1909-ben megjelent monográfiája óta a kultusz történetére vonatkozóan senki nem folytatott komoly kutatásokat.

Egy Guglielma nevű, a 13. században Milánóban élt nőre, s az őt tisztelő eretnek szektára, a guglielmitákra vonatkozó kutatások során felvetődött a kérdés, hogy nincs-e köze a Brunatében tisztelt, ugyanilyen nevű szent kultuszához és legendájához. Falvay Dávid és Barbara Newman határozottan amellett foglaltak állást, hogy Szent Vilma legendája, illetve brunatei devóciója Guglielma di Milano eretnek kultusza nyomán született. Falvay egy magyar uralkodókra vonatkozó toposznak tulajdonította, hogy Vilma magyar királynéként szerepel a legendában.

A legenda eredetére vonatkozó hipotézisek megalkotói általában csak a Bonfadininek tulajdonított legendakiadást olvasták (volt, aki még azt sem), esetleg egy-két további kézirat létezéséről tudtak, a források zömét azonban nem ismerték, s feltételezéseik nem voltak megalapozottak.

Csak két kutató, Florio Banfi, az Itáliában élő magyar filológus és Marcello Piacentini foglalkozott a legendával úgy, hogy tudott a brunatei kultuszról, s emellett ismerte – legalább részben – a legenda forrásait és szöveghagyományát is.

Piacentini, ismerve a legendának számos, venetói kéziratát, Veneto területén írt, épületes olvasmánynak tekintette, s ennek az alapján kétségbe vonta, hogy bármi köze volna Guglielma di Milano kultuszához. De úgy gondolta, hogy a brunatei devócióhoz sincs köze, amiről – tévesen – azt feltételezte hogy csak a 17. század folyamán alakult ki.

Banfinak a Szent Vilma-legendára vonatkozó kutatásairól csak a hagyatékában fennmaradt jegyzetei alapján vannak ismereteink, s egy olyan, a comói napilapban 1959-ben megjelent újságcikkből, mely beharangozta készülő, szenzációnak ígérkező tanulmányának a megjelenését. E cikk szerint – amelyet egy Banfival levelezésben álló comói történész jelentetett meg – Banfi arra a következtetésre jutott, hogy a Szent Vilma-legendának történeti alapja van, feltehetőleg egy Szent István korát megelőző időben élt magyar herceg feleségére vonatkozik. Banfi tanulmánya soha nem készült el, az újságcikk rövid ismertetésénél többet nem tudunk munkája eredményéről.

Andrea Ferrari, ferences szerzetes, a brunatei templom kurátora, 1642-ben megjelentetett Comóban egy Szent Vilma-életrajzot, melyet – a legenda hitelességét hangsúlyozandó – egy olyan bevezetővel látott el, mely szerint az elbeszélte történet a magyarok Nagy Károly idejében, 795-ben lezajlott megkeresztelkedésének az idejében játszódik. Bevezetőjét feltehetően egy – számunkra ismeretlen – krónikából másolta. Ezzel a hozzátoldással a legendát egy olyan történeti hagyománynak megfelelően interpretálta, amely a magyarok első megkeresztelkedését Nagy Károly avar háborújával kapcsolatban tartotta számon, s Szent Istvánt a lehanyatlott hit újbóli feltámasztójának tekintette. Egy ilyen történeti hagyomány meglétét Bonfini és Révay Péter művei is dokumentálják. Banfi a források vizsgálata mellett feltehetően Ferrari interpretációját is megfontolva jutott arra a következtetésre, hogy a legendának lehet történeti alapja, s hogy feltehetőleg egy Szent István előtt élt magyar herceg feleségére vonatkozik.

II. Az alkalmazott módszerek

A dolgozat a legenda szövegének a kritikai kiadását előkészítő kutatásokat foglalja össze.

A munka alapját a források összegyűjtése jelentette, a szövegek átírása és a szövegeket őrző kódexek fizikai és tartalmi vizsgálata.

Összehasonlító elemzések révén került sor a források egymáshoz való viszonyának a megállapítására, csoportosítására, a forráscsoportok közti genetikai kapcsolatokat ábrázoló stemma felállítására, a legenda szövegének és szövegtörténetének a rekonstruálására. Ebben a szövegek dialektológiai vizsgálata is szerepet játszott.

Összehasonlító irodalomtörténeti módszereket használtam a legenda szövegének több, a mesecsaládhoz tartozó, rokon elbeszélő motívumot tartalmazó művel történő összevetésére, a köztük lévő viszony tisztázása céljából.

A legenda és szövegelőzményei elbeszélő szerkezetének az összehasonlító vizsgálatával vázoltam fel a legenda létrejöttéhez vezető szöveghagyomány útját, a legenda történeti rétegeit, megkísérelve szétválasztani az elbeszélő hagyomány nyomán használt, illetve egy feltételezett történeti hagyományból származó elemeket.

III. Új tudományos eredmények

1. A források feltárására irányuló munka eredményeképp a legendának tizenkilenc 14-15. századi és egy 16. századi kéziratát gyűjtöttem össze, valamint két 16. századi nyomtatott kiadását. Andrea Bon 15. századi legendafeldolgozásának három fennmaradt kéziratot példányát vettem számba, Andrea Ferrari 17. századi változatának pedig egy nyomtatott kiadását. (Adatom van még az anonim legenda egy, s a Bon-féle feldolgozás három kéziratáról, melyek elvesztek.) Mind a legenda anonim variánsai, mind Bon, mind Ferrari feldolgozásai ugyanazt a történetet adják elő, a legkisebb epizódig megegyezően. Különbségek csak az egyes jelenetek bővebb vagy szűkszavúbb elmesélésében, az előadás módjában, stílusában, nyelvi megformálásában, illetve az esetek többségében pusztán nyelvjárási eltérésekben mutatkoznak, vagy csak másolási hibákból adódnak. A források rendkívül nagy száma azt mutatja, hogy a legenda közismert volt egész Észak-Itáliában és Toszkánában.

2. Leírtam a legenda szövegtörténetét. Megállapítottam, hogy a források mely csoportja őrzi a szöveg legarchaikusabb változatát, s hogy a szöveg Észak-Itáliában, valószínűleg Veneto területén keletkezett, és a másolatai onnan terjedtek el Észak-Nyugat-Itáliában és Toszkánában. Több, a másolatok mintáira vonatkozó adatból arra következtettem, hogy a legenda a 13-14. század fordulóján már bizonyosan létezett.

3. A források vizsgálatából kiderült, hogy a legenda egyházi szentkultuszhoz kapcsolódott. A legendával együtt eredetileg Szent Vilma liturgiájára vonatkozó szövegek is hagyományozódtak, melyek teljes egészében vagy részlegesen több legendamásolaton is megőrződtek. Ebből kiderül, hogy a szentről azt tartották, mindenféle betegség elmulasztásában segíthet, de elsősorban a fejfájásban szenvedőknek ajánlott a hozzá való imádkozás. A liturgikus szövegek – főképp egy latin nyelvű antifóna és ima – Szent Vilma egyházi kultuszáról tanúskodnak. Az 1301-es dátummal megőrzött latin szövegek egy immár kialakult liturgiának a dokumentumai, amelynek a születése nyilván ennél az időpontnál korábbra datálható. Ebből arra lehet következtetni, hogy Szent Vilmának a 15. század óta dokumentált, s máig élő brunatei kultusza eredetileg egy helyi devóciónál jóval jelentősebb, szélesebb körben elterjedt kultusz kontextusába illeszkedett. A rendkívül hosszú, archaikus típusú legendát eredetileg feltehetően latinul, kolostori környezetben és kolostori használatra írták. Az általunk ismert, vulgáris nyelvű legenda másolatai nagyrészt legendáriumokban, illetve liturgikus írásokat tartalmazó kéziratokban maradtak fenn, melyek a legkülönbözőbb egyházi rendek *scriptoriuma*iban készültek.

4. Összegyűjtöttem a legenda mesecsaládjához tartozó itáliai történeteket, s megállapítottam ezeknek a legendához való viszonyát. Tisztáztam a szakirodalom korábbi tévedéseit néhány alaptalanul a Szent Vilma-legendára vonatkozó forrásának tartott nyomtatvánnyal kapcsolatban.

5. Megtettem az első lépéseket a legenda történeti rétegeinek a leírására. A legendának a szövegelőzményekkel – az archaikus mesével és az ártatlan római császárné mirákulumával – való összehasonlítása alapján arra a következtetésre jutottam, hogy benne az elbeszélő hagyományból átvett motívum egy más hagyományból származó történet elemeivel kapcsolódott össze. Sem az ártatlan császárné mirákulumának általunk ismert változataiban, sem a mesecsalád egyéb variánsaiban nem szerepelnek, ezért feltételezésem szerint valamilyen történeti hagyomány nyomán kerülhettek a legendába az uralkodók tetteiről, a királyi udvarokban lejátszódó eseményekről szóló epizódok: a király megkereszteléséről, az új hitnek megfelelően kötött házasságáról, a követek tárgyalásairól, a követek útján való házasságkötésről, a magyar és a francia udvarban folyó igazságszolgáltatásról, a kolostor számára történő birtokadományozásról, a királyok utazásairól és a kolostor közelében tartott királytalálkozóról. A nyolc napig tartó királytalálkozónak az elbeszélése, mely indokolatlanul késlelteti, hogy a leprás betegek a csodatévő apáca elé járuljanak, különösen kirívóan idegen elem az üldözött nő meséjében, semmiféle funkciója nincs az eredeti motívum szerkezetében, ezért arra gondolhatunk, hogy valamilyen történeti hagyomány nyomán került a legendába. A kolostorban zajló élet elbeszélése, a királyok által nyújtott adományok említése, s annak a hangsúlyozása, hogy a korábban szerény kolostor Szent Vilmának köszönhetően felvirágzott, gazdaggá lett, azt a gyanút kelti, hogy a legenda talán egy kolostor történeti hagyományához is kapcsolódik.

Az ismeretlen szerző az ártatlan császárné példázatának motívumát felhasználva egy hagiográfiai legendát írt, amely egy szent királyné életét beszéli el, aki segíti férjét és népét az újonnan felvett hit megerősítésében. A hagiográfiai legenda a história műfajába tartozik – eredetileg a szent ünnepén felolvasandó históriát jelentette –, s noha mesés elemeket is tartalmaz, mindig van topográfiai vagy történeti vonatkozása, egy valóságosan létezett személyhez kapcsolódik. A Szent Vilma-legenda hagyományozása során elhalványodtak konkrét történeti vonatkozásai, az általunk ismert vulgáris nyelvű legendamásokban ezeket csak a hősnő Vilma, valamint Magyarország, Anglia és Franciaország, s a magyar király városának egyes variánsokban szereplő Pativole neve őrizte meg.

Feltételezésem szerint Szent Vilma ismeretlen eredetű, egyházi kultuszhoz kapcsolódó hagiográfiai legendája egy mesemotívum elbeszélő hagyományának és egy olyan történeti hagyománynak az ötvözése révén született, mely egy “ongaro”-nak nevezett – magyar? török? avar? – nép kereszténységre térésének és első “királynéjának” az emlékét őrzi.

IV. Az értekezés témaköréből megjelent publikációk

Szent Vilma (Santa Guglielma) magyar királyné legendája és kultusza Itáliában a 14-17. században = Humanizmus, religio, identitástudat a kora újkorban (Tanulmányok a 15-18. századi Magyarország művelődéstörténetéről), szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007 (Studia Litteraria, tom. XLV.), 43-55.

Szent Vilma (Santa Guglielma) antifónája = A Stollwerk. Stoll Béla 80. születésnapjára, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia, Budapest, Balassi Kiadó, 2008, 52-55; <http://www.iti.mta.hu/Stollwerk.pdf>

La leggenda di Santa Guglielma, figlia del re d'Inghilterra e donna del re d'Ungheria, Rivista di Studi Ungheresi, 9, 2010, 27-45.

A közeljövőben várható egy tanulmányom megjelenése a *Lymbus c.* folyóiratban az alábbi címmel:

Szent Vilma (Santa Guglielma) magyar királyné legendájának egy 16. századi adaptációja: história a lengyel királynéről.

A legenda szövegének a kritikai kiadását Olaszországban készülök megjelentetni. Magyarországon a legenda magyar fordításának egy kísérő tanulmánnyal való kiadását tervezem.